

O'RTA ASR SHARQ FALSAFASI XUSUSIYATLARI VA ULARGA OID NAZARIYALAR

Ro'ziboyev Dostonbek Dilmurod o'g'li

O'zbekiston Milliy Universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti

Falsafa sohalar yo'nalishi magistranti

muxriddinroziboyev63@gmail.com

+99890 315 24 08

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7797280>

ARTICLE INFO

Received: 26th March 2023

Accepted: 02nd April 2023

Online: 03rd April 2023

KEY WORDS

Edward Said, Orientalizm, orient, oriental sivilizatsiya, sharqlashtirish, yevropasentirizm, imperializm, kolonializm, sivilizatsiya missiyasi, komperalistika, metodologiya.

ABSTRACT

Mazkur maqolada Sharq to'g'risida shakillangan bilimlar sharqshunoslik tizimi va uning asosidagi metodologiyalar va nazariyalarning paradigmalar xarakteriga alohida e'tibor berildi. Sharqning falsafiy o'ziga xos autentligi va g'arb falsafiy tafakkuri o'rtasidagi umumiy qadriyatlarini ko'rib chiqildi va diferensial jihatlari topildi. Shuningdek, g'arb fikri maktablari shakillangan sharqshunoslik nazariy metodologik yondashuvlarini bugungi kunda qaytadan ko'rishning obyektiv, zamonaviy sharqshunoslik uchun muhim bo'lgan jihatlari ochib berildi.

Odatda ijtimoiy fanlar va qadriyatlar sohasida masalalar sharq va g'arbda shakillangan faylasuf va olimlar ilmiy merosi yoki xulosalarining komperalistik tahlili asosida mo'ljal oladi. Ikki tomon ham falsafada gumanistik g'oyalar asosida umuminsoniy qadriyatlarga qarab mo'ljal olishiga qaramasdan ikki tomondagi o'ziga xosliklar va makon va zamonga bo'g'liq faktorlar hisobiga ma'lum farqlar bor. Falsafa va falsafiy tafaakkur bilan bog'liq falsafada davrlashtirish jarayonida u yoki bu mafkuraviy ilmiy qarash va yondashuv hisobiga turli xil davrlashtiriladi. Eng kuchli dialektik qaramarshilikda Osiosentrizm va Yevropasentrizmni ko'rsata olamiz. Ilmiy falsafiy kontekstda hamisha ikki yondashuv raqobatda bo'lib bundan falsafa nafaqat chetda qolmagan balki asosiy o'rin tutadi. Bu ikki yondashuvdan eng keng tarqalgan kuchli tasirga ega yondashuv bu – Yevropasentrizm. U falsafiy tafakkur dunyoqarashning shakillanishidagi turfa xillikni suniy ravishda g'arbonsa mentalitetni namoyon qilgan holda toraytiradi. Bu esa falsafada muhim bo'lgan savollarni paydo bo'lishi uchun sabab bo'ladi. Dunyo geografik jihatdan g'arb va sharq qutbiga bo'lingani singari falsafiy tafakkurda ham g'arbonsa va sharqona tarixiy xususiyat va annasiga ega. Sharq falsafasi deyilganda odatda o'z ichiga Hindiston, Xitoy, Uzoq Sharq, Musulumon sharqi, Eron va Markaziy Osiyo kabi hududlarni o'z ichiga oladigan va shu hududga xos falsafa tushuniladi. O'rta asrlar sharq falsafasi haqida fikri yuritilganda ko'proq Islom dinining vujudga kelishidan keyingi shakillangan o'ziga xos sivilizatsiyaning natijasi tushuniladi. Ilk o'rta asrlar sharq falsafasi tarixida bugun juda ko'p takrorlanayotgan birinchi renesans tushunchasi bilan urg'ulanadi. Yaqin va O'rta sharqda g'arbiy va sharqiy ananalarning ta'siri muhim o'rin tutgan.

Sharqda falsafa din bilan hamohanglikda namoyon bo'ladi va ular odatda farqlanmaydi. Yevropasentirizim nuqtayinazaridan sharqning mistik falsafasi falsafiy tizim sifatida ko'rilmasa ham sharq tafkkuri aynan sharqona mistik yo'nalishda dastlab rivoj topgan edi. Mistik falsafani tan olish g'arb uchun bu tafakkurning rivojlanish tarixini asosini sharqda deb elon qilish bilan barobar bo'lib qoladi shuning uchun ham bu o'rinlar skeptik yondashuvga muhtoj. Ilk o'rta asrlarda sharqda uyg'onish hodisasi ro'y berayotgan paytda G'arb "Dark Ages" Qorong'u asrlari boshidan o'tkazayotgan edi. Sharqda dastlab siyosiy barqarorlik Yunon, Fors, Hind manbalarini tarjima qilish uchun rag'bat berdi. Tarjima qilish natijasida juda keng madaniyat bilan tanishgan Arab Islom madaniyati o'zda yangi bilimlarni hosil qila boshladi va jamiyatning keng ommasini qamrab olgan madaniy uyg'onish ro'y berdi. Musulmon sharqida shakillangan falsafa o'ziga xosliklarga ega. Yunon falsafasiga berilgan xarakteristika bu o'rinda mos kelavermaydi. Yunon faylasuflari istilohlari va tafakkur uslubi bilan yozilgan Kindiy, Forobiy, Ibn Sino va Ibn Rushdlarning mukammal falsafiy asarlari mashshoiy yoki boshqacha aytganda, peripatetik falsafa sifatida g'arbda e'tirof etildi. Islom esa, aksincha, ularni yunon falsafasi targ'iboti deb bildi. Holbuki, Forobiy o'z asarlarida tushuntirishga uringanidek, yunon falsafasi aslida sharqda mavjud ilmlardan oziqlangan edi. Yevropasentrik qarashlardan qutulib, Sharq falsafasining universal g'oyalari tahlili bilan shug'ullanish, sharq xalqlari diniy-falsafiy tizim otlarini o'zaro qiyosda, ta'sir doirasi ko'lamini kuzatish orqali yaxlit tizimda o'rganish dolzarb masaladir.¹ Sharq falsafasi bugungi kunda tanqidiy ko'rib chiqilishi epistemologik jihatdan ham metodologik jihatdan ham to'g'ri bo'ladi. Chunki asosiy olib borilgan tadqiqotlar yevropasentirizim mafkurasining metodi bo'lmish orientalizm tafakkur uslubi asosida olib borilganligi shunday xulosa qilishga sabab bo'ladi.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlaridan e'tiboran G'arbda Sharq xalqlari falsafasiga qiziqish keskin darajada oshgani tufayli, uni asl manbalar, qadimgi yahudiy va lotin tillardagi tarjimalari asosida muntazam ravishda o'rganish, tadqiq etish ishlari tez sur'atda rivojlana boshladi. G'arb Sharqshunosligining mumtoz davri deb nomlangan ushbu bosqich davomida bir necha yirik olimlar, xususan, M. Shtaynshnayder, F. Diterisi, E. Zaxau, ularning davomchilari bo'lgan A.Myuller, MXorten, T.de Buur, I.Gol'dsier singari ko'pgina nemis tadqiqotchilari faoliyat olib borgan. Ular Sharq falsafasining yorqin namunasi bo'lgan asl manbalar, ularning G'arb tillarga amalga oshirilgan tarjimalarini hamda ularga doir ko'pgina ilmiy monografiya va maqolalarni nashr qilgan.² Bu davr aynan sharqshunoslik uchun bugun ham muhim hisoblangan davr bo'lib aynan shu davrda sharq ilmiy falsafiy merosiga bo'lgan yondashuvning paradigmalar asoslari qo'yildi.

IX asrda sharqda xususan o'rta osiyoda bugungi kunda etirof etilayotgan renesans hodisasi sodir bo'ldi. Akademik Muzaffar Xayrullayev yevropa va Sharqdagi Uyg'onish davri madaniyatida ma'lum farqlar bo'lishiga qaramay, ular o'rtasida g'oyaviy bog'lanish bor va ular yaxlit bir butun bosqichning jahon madaniyati jahon falsafasining umumiy jarayonining turli jabxalari, jarayonlari sifatida namoyon bo'ladi deydi.³

¹ M.M.Xayrullayev. Forobiy va uning falsafiy risolalari 1963 25 - bet

² ЖҰРАҚУЛОВ ФУРҚАТ НОРҲИГИТОВИЧ. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ТАБИИЙ - ИЛМИЙ ВА ИЖТИМОИЙ -ФАЛСАФИЙ МЕРОСИНИНГ ҒАРБ ОЛИМЛАРИ ТОМОНИДАН ТАДҚИҚ ЭТИЛИШИ Toshkent 2007.14-15- bet

³ Хайруллаев М. Культурное наследие., с. 66

G'arbda bu davr falsafasiga nisbatan yondashuvda falsafa tarixi bo'yicha tadqiqotchi G. B. Shaymuhambetovanning fikriga ko'ra, G'arb sharqshunoslik fani arab tilidagi falsafani talqin qilishda o'zining asosiy tendentsiyasidan voz kecha olmagan, ya'ni ushbu falsafa namoyandalari ijodining originalligi, amalga oshirgan yangiligi haqida emas, balki unga qadimgi yunon falsafasi qanchalik ta'sir ko'rsatgani nuqtai nazaridan qarashdan nariga o'tmagan. Bunday tendentsiya, ayniqsa, T.de Buur, Karra de Vo, A. Myullerlar kabi olimlarning asarlarida aks etgan. Ular "islom falsafasi"ni asosan sharhlash mohiyatiga ega bo'lgan fan deb, uni antik davri bo'yicha yangi ma'lumot manbai sifatida talqin qilgan.⁴

G'arbdagi falsafa, umuman, fan tarixi bilan bog'liq ilmiy yo'nalish Sharq falsafiy, tabiiy-ilmiy tafakkuri yoritilishi bir necha bosqichlardan o'tgan va ushbu muammo har bir bosqichning xususiyati va imkoniyatiga qarab hal qilingani ma'lum. Uning ayrim bosqichlarini ta'riflashda Farobiy falsafiy merosining misolida birinchi bo'lib akademik M.M.Xayrullaev qo'ygan. Bu esa biz uchun muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.⁵ Muzaffar Xayrullayev Farobiyning qayta kashf etgan olim sifatida Farobiy va uning zamondoshlarining merosiga bo'lgan munosabatdagi metodik jihatlarga urg'u beradi.

Ilk o'rta asrlar islom falsafasi uchun eng muhim nomlardan biri bu Farobiy uning falsafasining mohiyatini tushinish shu davrda shakillangan falsafaning katta bir qismini o'zida mujassam etganligi uchun ham muhim. Farobiy – islom falsafasining asoschisi va mustahkam ratsional (aqlga asoslangan) tafakkur tizimini yaratgan odam. Uning maktabi, yunon faylasuflarining qarashlari bilan jamiki o'xshash jixatlariga qaramay, umuman olganda ham, aloxida olganda ham, nodir xodisadir.⁶ Bu berilgan tarif eronlik faylasuf olim Sayyid Muhammad Xotamiyga tegishli bo'lib Islom tafakkur tarixi asarida o'rta asrlar falsafasining vujudga kelishiga xususan Farobiy falsafasining mohiyatini ochib berishga harakat qiladi. Farobiyning falsafasining vujudga kelishida Aristotel Platon g'oyalarining tasirini kuzatish mumkin lekin bazi bir tadqiqotchilarning Farobiy ishiga nisbatan faktologik yondashuvlar yoki mafkuraviy asoslardan kelib chiqib talqinni ham kuzatish mumkin. Farobiyning ilmiy merosini o'rganishning muammolarini birinchi bo'lib O'zbekistonda ko'rib chiqqan Faylasuf Akademik M. Xayrullayev. Farobiy ilmiy falsafiy merosini qaytadan dunyoga tanitgan olim sifatida Muzaffar Xayrullayevning ishlari beqiyos. Biroq zamonga bog'liq bo'lgan faktorlar Farobiy ilmiy falsafiy merosiga olimning yondashuvida SSSR davrida olib borgan ishlarida mafkuraning tasiri sezilib turadi. Chunki SSSR Fanlar Akademiyasi Arab-musulmon falsafasi, al-Farobiyning, Ibn Sinoning falsafiy va ilmiy merosi bo'yicha yirik tarjimalar va tadqiqotlarni tayyorlash va nashr etish koordinatori bo'ldi.⁷ Birgina Farobiy falsafasining o'rganilishdagi zamon va makonga bog'liq bo'lgan sabablar topilmoqda. Xususan Eronlik sharqshunos Faylasuf olim Sayid Muhammad Hotamiyning Islom tafakkur tarixi asrida berilgan talqin bilan Muzaffar Xayrullayevning talqini komperalistik talqin qilinar ekan ma'lum farqlar kuzatiladi. O'zbekiston falsafa taixi maktabida Farobiyning ilmiy merosini

⁴ Қаранг: Rosenthal F. Das Fortleben der Antike im Islam. –Zurich und Stuttgart, 1965. –P. 314.

⁵ . ЖЎРАҚУЛОВ ФУРҚАТ НОРЙИГИТОВИЧ. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ТАБИИЙ - ИЛМИЙ ВА ИЖТИМОИЙ -ФАЛСАФИЙ МЕРОСИНИНГ ҒАРБ ОЛИМЛАРИ ТОМОНИДАН ТАДҚИҚ ЭТИЛИШИ Toshkent 2007.12- bet

⁶ Саййид Муҳаммад Хотамий. Ислом тафаккури тарихидан. / Тарж. Н.Қодирзода. – Тошкент: "Минҳож", 2003. – Б.65

⁷ Историко-философская арабистика в России на рубеже веков (вторая половина XX - начало XXI вв.) | Кирабаев | Вестник Российского университета дружбы народов

o'rganishning birinchi o'rinda metodologik asoslariga etibor bergan olim bu aynan Muzaffar Xayrullayev. Olimning ishlarida sharq falsafasiga g'arb yondashuvidagi metodologik nazariy xususiyatlar ochib berilgan.

G'arbning burjua sharqshunoslaridan R.Dozi va R. Flyueling esa sharq faylasuflarining fikrlarini nazarda tutgan xolda ochiqdan-ochiq Sharq xalqlari insoniyatga, dunyo sivilizatsiyasiga hech qanday yangilik beraolmadilar, ularning tafakkuri mistik xarakterga ega va Garbning Mantiqiy tafakkuridan uzoqdir deb davo qiladilar. Shlosser va G. Fatsari esa Xorazmiy, Farobiy, Ibn Sino kabi o'rta Sharq tabiatshunoslari va faylasuflarining asosiy xizmati yunon ilmi va falsafasi takrorlash va uni g'arbga yetkazib berish bo'ldi deb aytadilar.⁸ Aynan bu yondashuvdagi sharq faylasuflarining komentator yoki tarjima qilish bilan bog'lovchi maqomida sharq faylasuflarining ko'rilishi sharq faylasuflarining nodir ishlarini yoinki g'arb faylasuflarining keying davrdagi ilmiy ishlaridagi asosiy dastoklovchi omillar g'oyalar transformatsiyasiga qadar baziz bo'lgan yangiliklarning etiborsiz qolishiga sabab bo'ladi. Bu holat qachonki biz qiyosiy metodologiya asosida sharq va g'arb fikr maktablarini taqqoslaganimizda ochiq oydin namoyon bo'ladi. Chunki falsafiy qonuniyatga tayanadigan bo'lsak hech qaysi fikr o'z xolicha vujudga bo'lmaydi.

O'rta asr falsafiy merosini o'rgangan rus olim G. Shaymuhambetovning ta'kidlashicha, o'rta asrlarda falsafiy tafakkur Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida "teologik aqidalardan" ajralgan holda rivojlanib kelgan. Bu xulosa albatta, qaytadan ko'rib chiqish va aniqlashga muhtojdir. Ikkinchi tomondan, muallif ushbu falsafaning yangiligi va originalligini ochib berishda nafaqat Arastu, balki platonizm, neoplatonizm, stoicism, qadimgi yunon naturfalsafasiga tarixiy munosabatlar, keyingi davrlarda ularga nisbatan erishilgan yangi yutuqlar nuqtai nazaridan baholashga harakat qilish lozim deb ta'kidlagan.⁹

Xulosa

Yuqorida keltirgan fikrlarimiz shunni xulosalaydiki har qaysi davrda yashagan faylasufning tabiiy-ilmiy va ijtimoiy falsafiy qarashlarining o'rganilishi avvalo aniq konseptual-metodologik aniq faktologik tamoyillarni talab qiladi chunki hech qaysi falsafiy meros yoki fikr maktabining azosiga biz metodologik jihatlarni aniq belgilab olmasdan aniq bilimlar tizimini yarata olmaymiz xosatan o'rta asrlar falsafasiga ham. Bizning qo'limizda o'rta asrlar falsafasini tadqiq va talqin qilgan bu davr falsafasini falsafiy rekonstruksiya qilgan juda katta baza bor. Biroq ulardan foydalanishda shakillangan ma'lumotlarni tizimga solishdagi metodologiyasiga va nazariyasiga alohida etibor joiz bo'ladi. O'rta asrlar sharq falsafiy merosiga nafaqat G'arbda balki Sharqning o'zida ham juda kuchli qiziqish bor. G'arb olimlari o'rta asrlar sharq faylasuflari Farobiy, Ibn Sino, Beruniy va boshqalar merosiga asosan faktologik informatsiyon jihatdan yoritishga harakat qilishgani ularning ilmiy ishida sezilib turadi. Bugungi kunda ilmiy jamoatchilik o'rta asrlar sharq falsafasiga bo'lgan munosabtda noxolis subyektiv manfaatlar taqozosi natijasida shakillantirilgan g'ayrimiy tamoyillar va xulosalarni qayta ko'rib chiqishi sharqning falsafiy merosini obyektiv borlig'ini bilish uchun muhim.

⁸ M. M. Xayrullayev. Forobiy va uning falsafiy risolalari 1963 25 - bet

⁹ ЖҰРАҚҰЛОВ ФУРҚАТ НОРҲИИГИТОВИЧ. АБУ РАЙХОН БЕРУНИЙ ТАБИИЙ - ИЛМИЙ ВА ИЖТИМОИЙ - ФАЛСАФИЙ МЕРОСИНИНГ ҒАРБ ОЛИМЛАРИ ТОМОНИДАН ТАДҚИҚ ЭТИЛИШИ Toshkent 2007.15- bet

References:

1. Edward Said, Orientalism, New York: Vintage Books, 2003, 9.10.
2. М.М.Хайруллаев. Forobiy va uning falsafiy risolalari
3. Историко-философская арабистика в России на рубеже веков (вторая половина XX - начало XXI вв.) | Кирабаев | Вестник Российского университета дружбы народов
4. ЖЎРАҚУЛОВ ФУРҚАТ НОРЙИГИТОВИЧ. АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ ТАБИИЙ - ИЛМИЙ ВА ИЖТИМОИЙ -ФАЛСАФИЙ МЕРОСИНИНГ ҒАРБ ОЛИМЛАРИ ТОМОНИДАН ТАДҚИҚ ЭТИЛИШИ Toshkent 2007.
5. Саййид Муҳаммад Хотамий. Ислом тафаккури тарихидан. / Тарж. Н.Қодирзода. – Тошкент: “Минҳож”, 2003.
6. Rosenthal F.Das Fortleben der Antike im Islam. –Zurich und Stuttgart, 1965
7. Хайруллаев М. Культурное наследие.